

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/29-36>**Qadir Əliyev**Naxçıvan Dövlət Universiteti
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru
kadiiraliyev@yahoo.com.tr**Siddiqə Hacıyeva**Naxçıvan Dövlət Universiteti
sshaciyeva@gmail.com

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN MEMARLIĞININ ORNAMENTAL HƏLLİ

Xülasə

Orta əsr Müsəlman Şərq intibahı dövründə tikilən memarlıq əsərlərinin bütün quruluşlarının araşdırılmasında riyazi sübut dayanır. Bu elmin doğruluğunu təsdiq etmək üçün tədqiqatlar aparılmışdır. Gümana söykənən və ya ənənəvi tikililər inşa edilməmişdir. Məqalədəki araşdırmanın məqsədi dövrün sənətlərində dekorativliyə və simvolizmə olan güclü tələbatın kökünün nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq və müasir dövrdə ornamental nəzəriyyə ilə əlaqəsini göstərməkdən ibarətdir. Tədqiqatın əsas məqsədi memarlıqda dekorativliyin və simvolizmin köklərini aydınlaşdırmaq və onun müasir dekorativ nəzəriyyədən təsirlərini göstərməkdir. Bu məqsədlə qədim türk sənətinin mənbəyi olan “Heyvan üslubu” və onun İslam dinini qəbul etdikdən sonra türk sənətinin formalaşmasına təsiri araşdırılmış və aydınlaşdırılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Orta əsr müsəlman intibahı dövründə memarlıq dekorunda görünməmiş bolluqla istifadə olunan həndəsi naxışların mənbəyi qədim türk sənətində “Heyvan üslubu” ilə bağlıdır. “Heyvan üslubu” türklərin içində olduğu birliklərin tətbiqi sənət tərzidir. Ən erkən nümunələri bir-biri ilə mübarizə edən heyvanlar və insan-heyvan mübarizələri səhnələridir. Bu üslubunun yaranması ən erkən dövrlərdən etibarən qayalar üzərində həkk olunan heyvan rəsmləri ilə əlaqədardır. Birdən-birə meydana çıxmayan, zaman-zaman formalaşan dini inanc və anlayışlara dayanan bir sistemə əsaslanan, Şamanizmdən qaynaqlanan, bu üslub eyni zamanda mifologiya və kosmologiya ilə bağlıdır. “Heyvan üslubu” nun Azərbaycan ərazisində e.ə. V-IV minillikdə yaranan daha qədim və daha zəngin örnəklərini özündə etivə edən “Qobustan” və “Gəmiqaya” qayaüstü təsvirlərindən qaynaqlandığını göstərir. Məqalədə Hərrəqan məqbərəsinin (1067) dekorativ fraqmentinin strukturu tədqiq edilmiş və əyani faktların köməyi ilə düzgünlüyü təsdiq edilmişdir.

Açar sözlər: *Künbəd, ornament, kompozisiya, dekor, harmoniya, memarlıq nümunəsi*

Gadir AliyevNakhchivan State University
doctor of philosophy in architecture,
kadiiraliyev@yahoo.com.tr**Siddiga Hacıyeva**Nakhchivan State University
sshaciyeva@gmail.com

Ornamental solution of medieval Azerbaijan architecture

Abstract

Mathematical evidence is based on the examination of all the structures of the architectural works built during the medieval Muslim Eastern Renaissance. Studies have been conducted to confirm the truth of this science. Presumptive or traditional buildings were not built. The purpose of the research in the article is to clarify what is the root of the strong demand for decorativeness and symbolism in the arts of the time and to show its connection with the ornamental theory in the modern era. The main goal of the research is to clarify the roots of decorativeness and symbolism in

architecture and to show its influence from modern decorative theory. For this purpose, the "Animal style", the source of ancient Turkish art, and its influence on the formation of Turkish art after the adoption of Islam were investigated and clarified. Research shows that the origin of geometric patterns, which were used in an unprecedented abundance in architectural decor during the medieval Muslim Renaissance period, is related to the "Animal style" in ancient Turkish art. "Animal style" is an art style that uses the associations that Turks have. The earliest examples are scenes of animals fighting each other and human-animal fights. The emergence of this style is related to the animal paintings carved on rocks from the earliest times. Based on a system based on religious beliefs and concepts that did not appear suddenly, but formed over time, originating from Shamanism, this style is also related to mythology and cosmology. "Animal style" in the territory of Azerbaijan BC. It shows that it originates from the "Gobustan" and "Gamigaya" petroglyphs, which include older and richer samples created in the 5th-4th millennium. In the article, the structure of the decorative fragment of the Harragan mausoleum (1067) was studied and its correctness was confirmed with the help of visual facts.

Keywords: *Gunbad, ornament, composition, decor, harmony, decoration architectural*

Giriş

Qədim Şərq bəşər sivilizasiyasının, elm və mədəniyyətinin beşiyi və onun ən dəyərli qaynağıdır. Dünyanın böyük sivilizasiyaları arasında orta çağlar İslam dünyası öz zəngin elmi-fəlsəfi, dini-ideoloji, əxlaqi-mənəvi və ədəbi-estetik mirası və yazılı abidələri ilə seçilir. Həç bir sivilizasiya bəşəriyyətə bu qədər dəyərli və çox saylı əsərlər yadigar qoymamışdır.

Məlumdur ki, Orta əsr müsəlman Şərq o cümlədən Azərbaycan memarlıq formalarının quruluşu bütün müsəlman memarlığı üçün ümumi harmoniyanın vahid qanununa tabe idi. Bu vahid elmi nəzəri sistem tikinti sənətinin müxtəlif sahələrində olduğu kimi memarlıq bəzəyində səthlərin naxışlarla bəzədilməsində özünü göstərir. Bu baxımdan səlcuqlar dövrü həndəsi ornamental nəzəriyyənin təntənəsi dövrü hesab olunur (Əliyev, 2014: 23). Səlcuqlar dövründə inşa edilən memarlıq formalarının, o cümlədən türbələrin konstruksiyalarında elə bir inşaat mühəndisliyi sistemi tətbiq edilmişdir ki, bu mühəndislik sisteminin daxilində fərziyyələrə yer yoxdur. Belə mühəndislik sisteminə əsaslanan konstruksiyalar riyazi biliklərə söykənərək sübut edildikdən sonra dəqiq elmlər oblastında araşdırıla bilər (Əliyev, Namazov, Əsədov, 2022: 3).

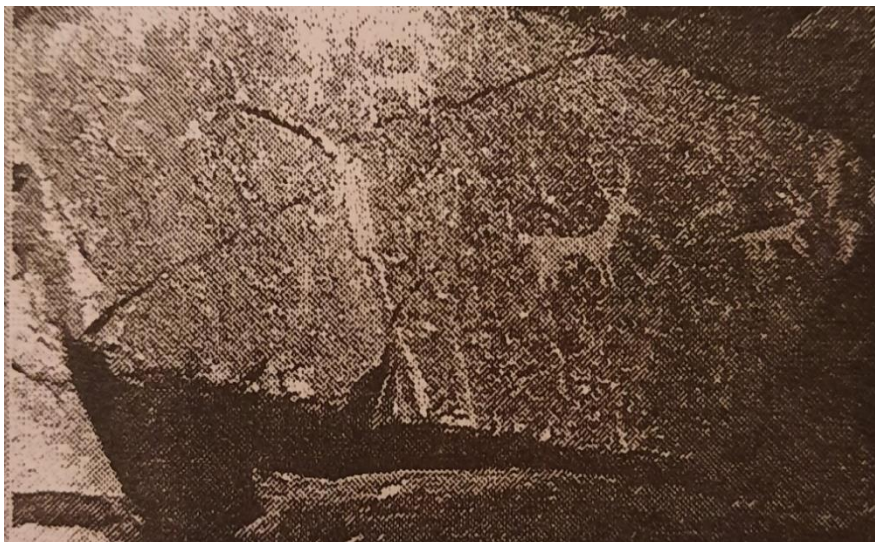
Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, memarlıq doktoru Cəfər Qiyasi Orta əsr Azərbaycan memarlıq formalarından bəhs edərək göstərir ki, "Orta əsr Azərbaycan memarlığı bütün müsəlman memarlığı üçün ümumi olan kanonlara, vahid elmi nəzəri sistemə dayanırdı. Bu birlik tikinti sənətinin müxtəlif sahələrində özümlü şəkildə üzə çıxdığı üçün memarlıq bəzəyində səthlərin naxışlarla bəzənməsi şəklinə özünü göstərirdi. Bu dövrdə memarlıq bəzəyində naxışlardan görünməmiş bolluqdan istifadə olunması dövrün sənətlərində dekorativliyə və simvolizmə olan güclü tələbatla bağlı idi" (Qiyasi, 1991: 185). Bu əsərləri inşa edən memarlar həm nəzəriyyəçi, həm memar, həm də mühəndisdir: bir sözlə filofodur. Orta əsr Müsəlmən Şərq intibahı dövründə tikilən memarlıq əsərlərinin bütün quruluşlarının araşdırılmasında riyazi sübut dayanır. Bu elmin doğruluğunu təsdiq etmək üçün tədqiqatlar aparılmışdır. Gümana söykənən və ya ənənəvi tikililər inşa edilməmişdir.

Araşdırmanın məqsədi "...dövrün sənətlərində dekorativliyə və simvolizmə olan güclü tələbatın kökünün nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq və müasir dövrdə ornamental nəzəriyyə ilə əlaqəsini göstərməkdən ibarətdir. Tədqiqatlar göstərir ki, Orta əsr müsəlman intibahı dövründə memarlıq dekorunda görünməmiş bolluqla istifadə olunan həndəsi naxışların mənşəyi qədim türk sənətində "Heyvan üslubu" ilə bağlıdır.

"Heyvan üslubu" türklərin içində olduğu birliklərin tətbiqi sənət tərzidir. Ən erkən nümunələri bir-biri ilə mübarizə edən heyvanlar və insan-heyvan mübarizələri səhnələridir (Aslanapa, 2021: 35). Bu üslubunun yaranması ən erkən dövrlərdən etibarən qayalar üzərində həkk olunan heyvan rəsmləri ilə əlaqədardır. Birdən-birə meydana çıxmayan, zaman-zaman formalaşan dini inanış və anlayışlara dayanan bir sistemə əsaslanan, Şamanizmidən qaynaqlanan, bu üslub eyni zamanda

mifologiya və kosmologiya ilə bağlıdır. Çöl mədəniyyətinin başlanğıcı b. E. A. III minillikdə Hunlar tərəfindən ən yetkin səviyyəyə çatdırılması qəbul edilsə də, tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə ki, qədim türk sənətində “Heyvan üslubu” nun Azərbaycan ərazisində e.ə. V-IV minillikdə yaranan daha qədim və daha zəngin örnəklərini özündə etiva edən “Qobustan” və “Gəmiqaya” (rəs. 1) qayaüstü təsvirlərindən qaynaqlandığını göstərir.

Digər ölkələrlə müqaisədə Azərbaycanda olan qayaüstü rəsmlərin coğrafiyası daha genişdir və onların tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Gəmiqaya rəsmlərinin böyük bir qismini heyvan təsvirləri (ilan, keçi, maral, öküz və s) təşkil edir (Aliyev, 2020: 10).



Şəkil 1. Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərdə heyvan rəsmi

Göstərdiyimiz kimi, bizim tədqiqatımız öz başlanğıcını Gəmiqaya abidələrindən götürür. Bu məqsədlə ilk öncə İş Asiyada Türk sənətinin araşdırılmasında ortaya çıxan həqiqətləri nəzərdən keçirməklə “Heyvan üslubu və hərəkət”dən doğan sənətin Gəmiqaya abidələrindən başlanmasını göstərir.

Son illərdə türk sənətinin ən erkən dövrlərinə aid kəşflər bu sənətin araşdırılmasına bir aydınlıq gətirir. Orta Asiyanın ucqar guşələrində dağların kimsəsiz bölgələrində və nəhr kənarlarında məskən salan türklərə aid məzarlar, kurqanlar kəşf edildikcə türk sənətinin qaynaqlarına doğru bir yönəlmə olur.

“Heyvan üslubu”nun Altay və Tanrı dağlarında çox tanınan Sarmat və Hun sənətindən doğulduğuna və inkişafına şahid oluruq. Güney Rusiyada Skiflər bu üslubun dərin təsirini məruz qalmışdır. Skif topluluqlarının əsərləri ilə Altayda tapıntılar arasında ortaq yönələr rahatlıqla təsbit edilir.” Zətən Skifləri yönəltən sinfin doğudan gəldiyini Herodotdan öyrənirik (Hasan, Birinci, 2002: 500).”

Bölgəsəl özəlliklərin açıqlanması ilə Yaxın və doğu Çin sinirlərindəki sənət fəaliyyəti arasında böyük bənzərliklər meydana çıxır. İş Asiyanın ucsuz bucaqsız topraqlarında araşdırma aparən alimlərin, arxeoloqların, kurqanlardan, məzarlardan aşkara çıxardıqları tapıntılar nəticəsində türk sənətinin qaynaqları məlum oldu. İndi əlimizdə bu zəngin “xəzinənin açarları” ilə İslamiyyətdən öncə türk sənətinin erkən çağının “qapılarını” açmaq mümkündür.

Çöllərdə inkişaf edən “heyvan üslubu”nun Orta Asiya və ön Asiyaya qədər yayılmasının və uzun zaman davam etməsinin, biçimlənməsini araşdırmadan sonrakı dövrlərdə yaradılan memarlıq və incəsənət əsərləri üzərində olan naxışların quruluşunu açmaq olmaz. Bu naxışlar köklərini Hun atalarının fəvaqəltəbii hadisələrə və güclərə qarşı olan meyillərindən dolayı ortaya çıxdığı qənaətdəyik (Əliyev, 2015: 338).

Türk mifologi düşüncəsini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, Orta Asiyanın ucsuz bucaqsız çöllərində dağınıq köçəbə topluluqlar halında yaşayan Hunların sənətə qarşı olan meyilləri bəsit bir

oyundan ibarət deyildir. Sənətçilər mövzuları dəyişik məqsəddən görməkdə və bunları bəlli qəliblər üzərində işləməklə ənənəvi simvolizmə məruz qalmışlar. Çöllərdə inkişaf edən “heyvan üslubu”nun Orta Asiya və ön Asiyaya qədər yayılmasının və uzun zaman davam etməsini, biçimlənməsini araşdırmadan sonrakı dövrlərdə yaradılan memarlıq və incəsənət əsərləri üzərində olan naxışların quruluşunu açmaq olmaz. Bu naxışlar köklərini Hun atalarının fəvqəltəbii hadisələrə və güclərə qarşı olan meyillərdən dolayı ortaya çıxdığı qənaətdəyik.

Belə “primitiv” topluluqların tarixin ilk çağlarından günümüzdə qədər bir çox batıl inancları olduğu bilinməkdədir. Maddi yaşayışları xaricində mənəvi dəyərlərə böyük ölçüdə bağlananlar və bu dəyərlərə ancaq sehir və tilsim ilə çata biləcəklərinə inanırdılar. Özlərinə xüsusi bir məntiq düzənində, bütün çətinlikləri, hər bir dərddə dəvə olan sehir tilsimlə həll etməyə çalışırdılar.

“Özünə pislik edən bir heyvan və insandan qisas almaq istəyirsə, düşmənlərə aid olan bir parça əllərinə keçirərlər, buna bir biçim (forma) verərlər. Bu biçimi və ya naxışı dini bir mərasimlə məhv edirlər. Sehrin qüvvəti dini mərasimin fəvqəltəbii güclərinin, düşmənlərinə bir fənalıq gətirəcəklərinə inanırdılar” (Ulucam, 2000: 212).

“Hisslərə xitab edən sehirdən və bu simvollarından dolayı heyvanların özlərinə aid olan davranışlarını insanlara keçirdiklərinə inanırdı Yırtıcı bir heyvan çobanın sürüsünü məhv etmiş olan çoban öz canını güclə qurtara bilməzsə, yırtıcı heyvanın formasını düzəldər və geyərdi. Bu bəlkə, özünü düşməni ilə bir görmək və eyni zamanda o heyvanın qüdrət və qüvvətinin özünə keçməsinə ümid edərək edilmiş, bir davranış ola bilər. İbtidai insan sehrin təsiri ilə heyvan cildinə girəcəyinə də inanırdı. Bu insanların heyvan maskaları taxaraq rədsli ayin etmələri dünyanın ən qədim sənət davranışı sayılır” (Hasan, Birinci, 2002: 558).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heyvan motivlərinin rəsmləşdirilməsi e.ə III min il ilə II min il arasında Mesopotomiyada sütunlar üzərində rast gəlinir. Bu üslubun burada İç Asiyada olan qədər maraq göstərilmədiyi bir həqiqətdir.

E.ə 1700-cü illərdə köçəri və savaşıçı soyun Altaylar və Tanrı dağlarını içinə alan bölgəni öz təsiri altına alması ilə “heyvan üslubu”nun yavaş-yavaş bu bölgənin təsiri altına keçməsi başlanılır. Getdikcə inkişaf edən bu sənət meyli Hun dönməsinin və bütün köçəri sənətinin ən gözəl örnəklərini meydana gətirir.

Türk mədəniyyətinin ən əhəmiyyətli ünsürlərindən biri türk memarlığı və incəsənətidir. İndi qədim türk memarlıq formalarının əsasını təşkil edən “Heyvan üslubu”nun, İslam dinini qəbul etdikdən sonra türk memarlıq və incəsənət əsərlərinin formalaşmasına yönəldici təsirini araşdırmaq.

Məlumdur ki, İslamdan əvvəlki dövrdə məzar abidələri, buddist məbədləri, saray strukturları, qalalar və karvansaralardır. Türk memarlığının əsas inkişafı X əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. İslam dinini qəbul edən türklər, xüsusən Qaraxanlılar, Qəznəvilər və Böyük Səlcuqlar ərəb mədəniyyətini türk mədəniyyəti ilə əvəz etməklə qədim türk memarlıq və incəsənət ən seçmə irsini, təbiiqlərini, yəni yaratdıqları memarlıq və incəsənət formalarında və bu formaların əmələ gətirdiyi əsərlərdə reallaşdırdılar.

Minlərlə illik quruluş ənənəsini və memarlıq fondlarını davamlı inkişaf etdirən və təcrübələrə söykənən Türk memarlığı bir bütünlük və davamlılığa malikdir. Çox böyük coğrafiyada yayılmış olan türk memarlıq əsərləri öz formalarını və ölçülərindəki tarazlığını, yüksək estetik xüsusiyyətini hər zaman qorumuşdur. Nəsildən-nəslə keçən memarlıq fəndləri, inkişaf etdirilən istehsal texnikaları ilə seçilən türk memarlığı möhkəm bir tarixi mirasa və yayıldığı geniş coğrafiyada yerli sivilizasiyalara təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir.

Türklər islamı qəbul edəndə qədər rəssamlıq və heykəltaraşlıq əsərləri yaratmışlar. Ancaq İslamın qəbul edilməsi səbəbi ilə “canlı təsvirlərdən imtina edilmiş, tamamilə mücərrəd sənətə yönəlmişlər.

Bu faktın orta əsr müsəlman Şərq Memarlığında aparıcı rol oynamasından bəhs edən amerikalı görkəmli İslam mədəniyyəti tarixçisi Will Durant göstərir ki, “Müsəlman sənətkarlar mozaika, oyma çiçək və ya yazılar, rəngli mərmər, tuğlalarından istifadə edərək mehrabı gözəlləşdirmək üçün bütün sənətlərini ortaya qoyarlardı. Bu sənətin ehtişamı çox ehtimal ki, heyvan və insan şəkillərinin təsvirinin yasağına borcluyduq. İslam sənəti bu əksikliyi aradan qaldırmaq üçün

son dərəcə müxtəlif fiqurlar icad etdi. Öncə həndəsi şəkillərdən faydalanma yoluna getdi: Çizgi, bucaq, kvadrat, kub, konus, spiral, elleps, kürə, çoxbucaqlı, üçbucaqlılardan istifadə etdi. Bunları saysız kompozisiyalar halında bir-biri ilə biximləndirərək bir çox şəkillər meydana gətirdi. Daha sonra çiçəklərə döndü; müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək çiçək biximlərindən faydalandı. X yüzildə bütün bunları arabeks (bitki naxışlardan ibarət şəbəkə Q.Ə.) formalar içində etdirdi. Və hamısının üstündən də ən yüksək bir süsləmə ünsürü olaraq yazıdan istifadə etdi. Xüsusilə Kufi xəttindən istifadə etdi, hərfləri yüksəltdi, yaydı, genişlətdi, yaxud, nöqtə və cizgilərlə süsləyərək əlifbanı (ərəb əlifbasını Q.Ə.) bir sənət vasitəsi halına gətirdi” (Duran, 1997: 132). Göründüyü kimi, Will Durant türklərin müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonrakı dövrlərdə “Heyvan üslubunun qanuna uyğun inkişafını göstərir. Doğrudan da türk dövlətlərinin inkişafını ilk mərhələlərində (Qaraxanlılar, Qəznəvilər, Səlcuqlular dövründə) həndəsi naxışlar, sonrakı dövrlərdə isə (Elxanilər, Osmanlılar və s.) dövründə isə bitki və nəbatəti naxışların inkişafı üstünlük təşkil etmişdir.

Daha sonra Will Durant türk sənətinin “mücərrədlikdən” qayıdaraq yenidən “heyvan üslubuna” yönəldiyini göstərir: “Dini yasaqların sıxlığı azaldıqca sənətkarlar yeni dekorasiya (bəzək ünsürləri Q.Ə) meydana gətirməyə başladılar. Beləcə quşlar, heyvanlar, həşəratlar sənətə girməyə başladılar. Sənətkarların bəzək zövqü, mozaika, minyatür, keramika və parça sənətlərinin tezliklə hamısında özünü göstərməyə başladı. Tezliklə bütün sənət çalışmaları naxış yaradıcılığı hakim bir motivin və ya formanın müntəzəm vahidini daşıyır; bu vahid mərkəzdən kənarlara, yaxud başdan sona doğru inkişaf edərək işlənirdi. Eynilə bir musiqi əsərinə bənzəyirdi bu. Bu naxış yaradıcılığı üçün heç bir vəsait işə yaramaz sayılmırdı. Ağac, metal, tuğla, daş, şüşə, kiramid, mərmər mücərrəd formaların ahəngini yaratmaqda istifadə edilirdi. Çin də daxil olmaqla heç bir ölkənin sənətində əvvəllər belə bir inkişaf görünməmişdi” (Duran, 1997: 133).

Beləliklə, İslam memarlığı Azərbaycan da daxil olmaqla bütün müsəlman dünyasında müsəlman memarlıq abidələrində (məscidlər, minarələr, türbələr, xanəqahlar və s.) inkişaf etdi, yüksəldi. Təqribən 1000 ilə yaxın tarixi bir dövr ərzində müxtəlif dağıdıcı təsirlərə məruz qalan bu abidələrin sadəcə adı qalmışdı. Müxtəlif təbii qüvvələrin, zəlzələlərin, müharibələrin təsiri ilə yerlə yeksan olmuşdu.

Xətt sənəti də süsləmə məqsədini daşıyırdı. Yazı ilə rəsm arasında mehriban bir birlik olması qədim Çin mənbələrindən məlumdur. Kufidən gələn Kufi yazını xəttatlar böyük bir ustalıqla işləyib çiçəklər və başqa naxışlarla kompozisiya halına gətirirdilər. Beləliklə Kufi yazı, o dövr memarlığının başlıca dekorativ ünsürlərindən biri halına gəldi. Sonrakı dövrdə memarlıq və tarixi abidələr dekorunda xətti yazı tətbiq edilməyə başladı. Dünyanın heç bir tərəfində bundan daha gözəl yazı və bu yazılardan düzələn daha gözəl bir sənət ola bilməzdi.

Bütün bunlar İslami həyatı gözəlləşdirmək üçün əl-ələ vermişdi. Beləliklə ərəb qrafikasıdan düzələn yazı motivləri (kompozisiyalar) dövrünün bütün memarlıq və incəsənət əsərlərində öz dekorativ həllini tapmışdı. Aydın olur ki, müasir dövrdə ornamental nəzəriyyə qədim türk sənəti “Heyvan üslumundan” qaynaqlanır. Ornamental nəzəriyyə memarlıq bədii yaradıcılığının elə sahəsidir ki, müsəlman incəsənətinin sintezində həlledici rol oynayır. Şərq ölkələrinin memarlıq dekorunda ornametallaşma hakim mövqe tutur və özünün yüksək bədii həllini tapır.

Təbiət elmlərinə və fəlsəfəyə nəzər saldıqda görürük ki, simmetriya bəşər mədəniyyəti üçün qərribə sxemlərin (naxışlar) məqsəd və vəzifəsini qarşılıqlı əlaqələndirir və tarazlaşdırır. Elm və incəsənətin bir çox sahələrində qəbul olunan forma və ifadələr nəticə etibarilə simmetriyaya söykənir. Simmetriya prinsiplərin bilik dairəsini vahid şəkllə salır və bütünləşdirir. (Veil, 1968: 46). Simmetriyanın bu növü memarlıq dekorunda ikiölçülü şəkildə tətbiq edilir, sisteməlik xarakter daşıyır, nisbətən mürəkkəb, lakin bütün hallarda maraqlı doğuran həndəsi simmetriyanın bir növüdür. Üçölçülü fəzada o kristallarda atomların yerləşməsi ilə xarakterizə olunur. Ona görə ornamental və ya kristalloqrafik simmetriya adlanır.

İkiölçülü fəzada ornamental şəkilə baxaq. Bu quruluş düzgün altıbucaqlılardan təşkil olunan naxışdır. Təbiətdə bu arı şanı formasında reallaşır



Şəkil 2. Arı şanının forması

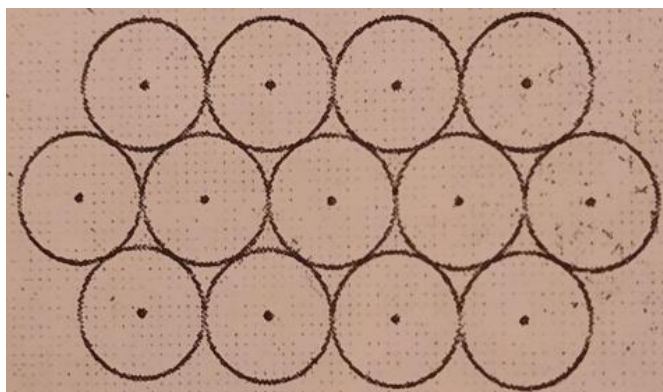
Şanının özəyi ölçüləri eyni olan düzgülü altıbucaqlı prizmalardan təşkil olunmuşdur. Bu prizmanın otracaqları omamental müstəvini tam doldurur. Əgər biz müstəvini toxunan çevrələrlə örtək

O zaman toxunma nöqtələrindən çevrə xaricinə çəkilən toxunanların əmələ gətirdikləri çoxbucaqlılar sistemi şəkil 3-də olan forma ilə eyniləşər. Bu analogiya

ikiölçülü müstəvidə düzgülü altıbucaqlılar sistemi, üçölçülü fazada isə düzgülü altıbucaqlı prizmatik sistemlə eyniləşir.

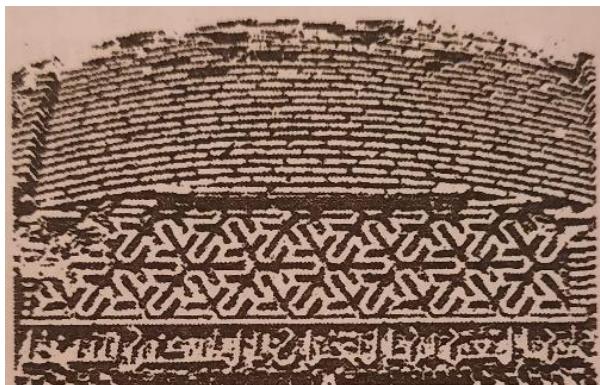
Qeyd etmək lazımdır ki, arı şanının quruluşu haqqında çox yazılıb. “Min bir gecə” nağıllarında göstərilir ki, “Mənim evim ən ciddi memarlıq qanunlarına əsasən qurulub. Evklid özü həndəsəni mənim şanımın formasından öyrənib” (Veyl G.1968.s. 114).

Orta əsr Avropa intibahının məhşur nümayəndəsi Leonardo da-Vinçi müəyyənləşdirmişdir ki, ornamental simmetriya müstəvi üzərində diskret qrupların hərəkəti nəticəsində yaranır (Bulatov, 1988: 29).

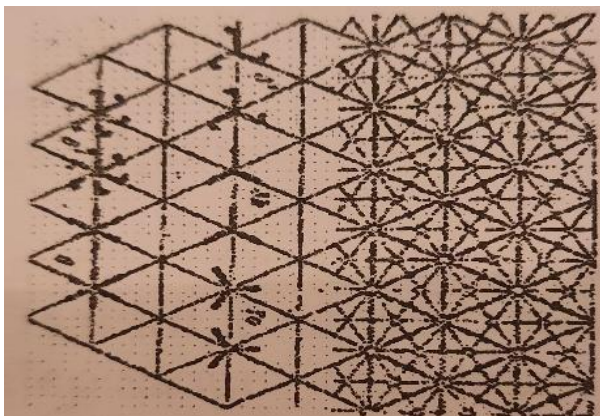


Şəkil 3. Müstəvinin çevrələrlə örtülməsi

İndi isə Orta əsr Azərbaycan memarlıq dekorunda ornamental nəzəriyyənin əyani tətbiqini göstərək. Bunun üçün Cənubi Azərbaycanda, Qəzvinlə Həmədan arasında Sultan Alparslanın hahimiyyəti zamanı inşa olunan, tarixi 1067-cü ilə aid olan I Hərrəqan türbəsi üzərində bəzək fraqmentinin quruluşunu nəzərdən keçirmək kifayətdir (şək. 4).

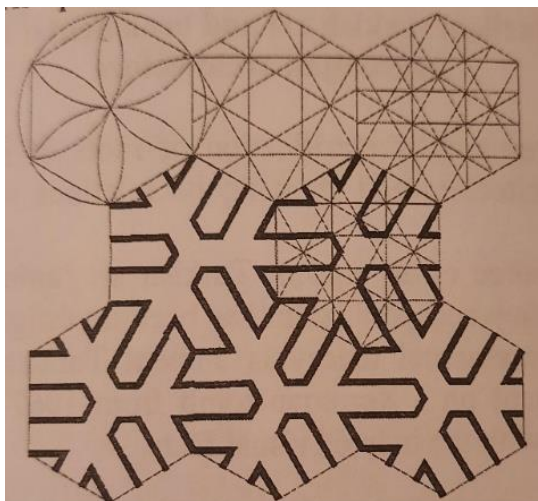


Bu ornamentin quruluşu düzgün altıbucaqlı qəfəs sistemindən yaranır



Şəkil 5. Düzgün altıbucaqlı qəfəsin alınması.

Şəkil 4-də Birinci Hərrəqan türbəsi (1067) üzərində bəzək fraqmenti, Şəkil 6-da isə göstərdiyimiz prinsipdən istifadə edərək onun qrafiki analizi göstərilmişdir. Məhz bu hərəkət müəyyən mərkəzi nöqtə ətrafında fırlanma və yerdəyişmə simmetriyasından yaranır. Bu simmetriya qrupunda dönmə tam fırlanmanın natural ədədə tam bölünməsi ilə alınır $360^\circ/n$; $n=2, 3, 4, 6$). O nöqtəsini qütb adlandırırıq. Bu hala güzgü simmetriyası müəyyən düz xəttə, köçürmə simmetritası isə müəyyən a məsafəsində həyata keçirilir. Burada 1 oxu sürüşmə oxu adlanır. Yekun halda hərəkət vektor $2a$ qədər olur. Beləliklə, bizim elementar qəfəsdə sürüşmə vektorunun qiyməti hərəkət vektorunun yarısı qədər olur.



Şəkil 6. Hərrəqan türbəsi. Həndəsi naxışın qrafiki analizi.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, Q., Hacıyeva, S. (2014). Bir naxışın izi ilə. NDU, Elmi Əsərlər. №3 (59), Naxçıvan.
2. Əliyev, Q., Namazov, B., Əsədov, H. (2022). Orta əsr Naxçıvan türbələrinin memarlıq xüsusiyyətlər konstruksiyalarının hesablanması. Naxçıvan, 200 s.
3. Qiyasi, C. (1991). Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı.
4. Aslanapa, O. (2021). Türk sanatı. Remzi kitab evi, 451 s.
5. Aliyev, N. (2020). Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri. Naxçıvan, 574 s.
6. Hasan, C.G., Birinci, A. (2002). Genel türk tarihi. Ankara, 537 s.
7. Əliyev, Q. (2015). Başlangıçların başlangıcı: Naxçıvan-Marağa memarlıq formalarının mahiyyəti. İstanbul, 482 s.
8. Ulucam, A. (2000). Ortaçağ ve sonrasında Van gölü çevresi mimarlığı. Ankara, 268 s.
9. Durant, W. (1977). İslam mədəniyyəti. Tərcuman, 1001 temel eser.
10. Veil', G. (1968). Simmetriya. Moskva.
11. Əliyev, Q. (2007). Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı.
12. Bulatov, M.S. (1988). Geometricheskaya v arkhitekture Srednei Azii IX-XV vv. Moskva.
13. Gika, M. (1936). Ehstetika proporsii v prorode i v iskusstve. Moskva.
14. Bortold, V. (1940). İslam medeniyeti tarihi. İstanbul.

Göndərildi: 02.04.2024

Qəbul edildi: 20.05.2024